

ОТТО ФОН БІСМАРК ТА СТВОРЕННЯ ЄДИНОЇ НІМЕЦЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті досліджуються витоки, еволюція та особливості процесу створення єдиної Німецької імперії. Особливу увагу приділено історичній постаті XIX ст. – Отто фон Бісмарку. Його особистість, талант державного діяча і політика викликають неабиякий інтерес серед істориків, політологів, приваблюють до нього увагу багатьох науковців.

У статті розглянуто динаміку розвитку процесу створення єдиної Німецької імперії. Проаналізовано пріоритет такого об'єднання, яке було здійснено внаслідок династичних війн Пруссії з Данією, Австрією та Францією, що дозволило Німеччині стати однією з провідних країн Європи.

Ключові слова: династичні війни, «залізом та кров'ю», імперія, міжнародні відносини.

Підхід до вивчення історичної постаті Німеччини – Отто фон Бісмарка (1815–1898) може бути різний, так як діяльність імперського канцлера була багатогранною і одночасно суперечливою. Значний внесок у вивчення його діяльності внесли зарубіжні дослідники, такі як К. Каніс, Г. Зеебер, Е. Енгельберг, А. Палмер, І. Галкін, О. Єрусалімський, Ф. Ротштейн та ін. Вітчизняні науковці залучилися до розгляду політики О. фон Бісмарка детально і ґрунтовно наприкінці 90-х р. ХХ ст. В працях С. Трояна, Л. Гончаренко, В. Гордієнко, Н. Папенко представлений аналіз зовнішньої, колоніальної політики Німеччини в роки канцлерства О. фон Бісмарка.

Мета статті: дослідити особливості стратегії та тактики О. фон Бісмарка, щодо створення єдиної Німецької імперії, що є ключовим комплексом висвітлення історії міжнародних відносин в цілому та розуміння суті подій процесів, що спричинили Першу світову війну.

Перша світова війна знищила значну частину того, що побудував імперський канцлер. Ціле покоління німців-істориків звеличувало мудрість, скромність, прозорливість державного діяча, а засоби масової інформації вихваляли його як сильну, вольову людину. В біографічних описах др. пол. ХХ ст. канцлер став з'являтися жорстоким диктатором. Відомий соціолог Німеччини Макс Вебер, який народився в роки правління Бісмарка і виріс в родині націонал-лібералів, знав усіх головних політичних діячів тих часів, виніс наступний вердикт канцлеру: «він залишив після себе націю, зовсім політично неосвічену...націю, що втратила політичну волю, чекаючи вказівки зверху великої людини, яка вказує політичне спрямування»¹.

Ніхто не може заперечувати його впевненості в політичному мисленні, проте дехто з істориків сумнівався в його моралі та в його намірах². Для німецьких патріотів, консерваторів О. фон Бісмарк людина, яка дала Німеччині, країнам Європи мир. Досить лише згадати, які міжнародні конфлікти виникли після його відставки. Для лібералів він – «лиха людина», агресор, який свідомо використовував війну як знаряддя політики. Вони мають на увазі війни Пруссії та Австрії з Данією (1864), з Австрією (1866) та Францією (1870–1871). Деякі називають канцлера ошуканцем, бо саме він запропонував проведення демократичних реформ, аби зберегти недемократичний прусський істеблішмент. Католицьке духовництво звинувачувало його за «Kulturkampf». Воно бачило в ньому «застарілого» прусського консерватора і монархіста, який зневажав свого імператора, а проте перейняв націоналізм ліберальної опозиції і дав Німеччині загальне виборче право, соціальне страхування. Ключ до його успіху лежав у дивовижному поєднанні сили і стриманості. Він досяг влади лише для того, щоб знезброїти своїх опонентів ретельно зваженими вчинками. Сучасники називали його деспотом, а він обрав більш близький до істини епітафій: «вірний німецький слуга кайзера Вільгельма I».

Для Бісмарка політика не була точною, підвладною логіці, наукою, а скоріше мистецтвом, вільним від догматичних обстежень. Канцлер мав властивість створювати хитроумні системи союзів та коаліцій. Це допомагало йому встановити міцний мир на який так довго очікували маститі європейські дипломати. Важливо й те, що його намагалися зрозуміти як прихильники,

так і суперники. Він вважав, що дипломатія повинна спиратися на реальність, оцінки дії держав та їх представників. Політична геніальність канцлера дозволяла йому знати наперед різні варіанти дій суперника. Тому йому вдавалося легко побудувати та реалізувати свої комбінації. Він ставив перед собою мету і досягав її, залишаючись майстром тонкої, дипломатичної гри. В міжнародних справах він ніколи не втрачав самовпевненості і міг перехитрити будь-якого дипломата і, головне, що в цьому йому ніхто не заважав. Генерал Лотар фон Швейніц наголошував, що диктатура Бісмарка мала просвітницький, позитивний вплив на маси, принижувала роль вищого істеблішменту, створювала простір для сильної тиранії³. Можливо він помилявся, бо диктатура завжди знищує тих, хто її насаджує. Таких прикладів в історії достатньо. В жовтні 1862 р. канцлер хвалився Курту Шльоцеру, як йому вдається перегравати усіх політичних лідерів в конфлікті щодо армії. У приватних, публічних виступах Бісмарк впливав на людей своїм шармом. Хільдегарда фон Шпітцемберг, яка більш 30 років знала Бісмарка, писала у своєму щоденнику, що «від цієї суперечливої людини віє з такою силою привабливістю, що кожного разу при зустрічі вона заслуховується ним»⁴. За описами Людвіга Бамбергера, «за густими вусами Бісмарка тільки частина обличчя. В його словах певна м'якість, на повних губах постійно присутня легка усмішка, але за цією зовнішньою добродетельністю відчувається властолюбство і сила, властива хижаку. Цей симпатичний посміхнений ротик може несподівано відкритися і поглинути співрозмовника. Виступаюче підборіддя, начебто перевернута чаша, повернута випуклим боком всередину. Погляд приязно недовірливий, блискуче холодний, рішуче налаштований на те, щоб завадити вам здогадатися, які думки та відчуття переживає та людина, поки він особисто не надолужиться поділитися з ними»⁵. Компроміс для нього ніколи не міг бути кінцевим результатом політичної боротьби. Це яскраво проявилось під час війни 1864 р. з Данією. Він повинен був перемогти, знищивши суперника, чи програти. На початку своєї кар'єри, а саме в пруському ландтагу, він продемонстрував, що при вирішенні проблем перевагу віддає конфлікту. 27 січня 1863 р. в одному із своїх перших парламентських виступів він казав, що конституційне життя – компроміси і коли вони порушуються, починаються конфлікти. І саме влада повинна розв'язати їх. Прусська система, яка була заснована на принципах свавілля, канцлером успішно використовувалася для зміцнення власної могутності і королівського абсолютизму. Проте ні Бісмарк, ні його наступники так і не змогли знайти засоби для збереження абсолютизму в дуалістичній законодавчій системі Німеччини. Починаючи з 1866–1890 рр. не припинялася спроба канцлера змінити структуру виконавчої влади, а саме розділити посади міністра-президента та рейхсканцлера і знову об'єднати. Зрозуміло, що перед ним завжди стояла проблема поєднання пруських та імперських інтересів. Спіткнувся Бісмарк на питанні адміністративного дуалізму, проявляючи надмірну прихильність до урядового декрету 1852 р. який, як він вважав, не дозволить королю радитися з міністрами без дозволу міністра-президента. У Другому Рейху (1871–1918) справами імперії керували статс-секретарі, підзвітні лише канцлеру. Проте деякі статс-секретарі спромоглися права прямого спілкування з канцлером. Таке право мав адмірал А. фон Тірпіц. Прусський дипломат граф А. фон Пурталес констатував, що Бісмарк з неповагою поводить з партійними соратниками. Вони для нього «перекладні коні, на яких можна проїхати від однієї станції до іншої»⁶. Після відставки Бісмарка уся державна політика координувалася лише імператором Вільгельмом II.

З 1863 р. Бісмарк здійснив одну зі своїх блискучих політичних акцій: ввів загальне виборче право для чоловіків. Цим актом він хотів підірвати позиції німецьких князів, реальну владу яких він переоцінив. З іншого боку, він недооцінив роль електорату і, при завершенні своєї кар'єри, вже не міг користуватися підтримкою парламентської більшості без поступок, а компроміси він не любив. Імперський канцлер був не лише свідком, а й активним діячем багатьох вагомих історичних подій, як революцій так і війн у Європі. Він сам був організатором декількох війн, які сприяли створенню єдиної Німецької імперії. В організації та проведенні війн з Данією, Австрією та Францією розкрився його талант як політика та дипломата. Ключ до його успіху лежав у дивовижному поєднанні сили і стриманості.

Політична історія Пруссії середини XIX ст. неможлива без О. фон Бісмарка, як і пруська військова думка неможлива без геніального генштаба фельдмаршала графа Хельмута Карла Бернхарда фон Мольтке (1800–1891), який підняв пруську армію на небачену висоту; генерал-фельдмаршала Альбрехта фон Роона (1803–1879).

Першим кроком до національної єдності німців стала війна Пруссії з Данією 1864 р. Як відомо, для будь-якої війни потрібен привід і, будучи стратегом, Бісмарк підійшов до вивчення цього питання здалеку. Власне історія питання герцогств Шлезвіг-Гольштейн була настільки заплутана, що розібратися в цьому, здавалося, не міг ніхто. От цією плутаниною і скористався

Бісмарк. З кінця XVIII ст. королі Данії робили спроби замінити особисту унію між Данією та герцогством Шлезвіг-Гольштейн підпорядкуванням. За рішенням Віденського конгресу 1814/1815 рр. Гольштейн, Лауенбург залишалися у володінні Данії, але, на відміну від Шлезвіга, входили до складу Німецького союзу. В пер. пол. XIX ст. у герцогствах розпочалася боротьба проти датського панування і була пов'язана з німецьким об'єднавчим рухом. Зовнішньо ця боротьба перетиналася з питанням престолонаслідуванням. Згідно із законами Данії, у випадку відсутності спадкоємця чоловічої статі, престол міг перейти по жіночій лінії. В Гольштейні право спадку передавалося по чоловічій лінії. Особливо гостро питання престолу виникло у 1848 р., коли помер король Данії Крістіан VIII, залишивши єдиного спадкоємця – Фредеріка VII. Після смерті Крістіана VIII в Європі почалася революція 1848–1849 рр., яка охопила і герцогство Шлезвіг-Гольштейн. В герцогствах був створений тимчасовий уряд на чолі з принцом Августенбурзьким, який і претендував на престол. Тимчасовий уряд заявив про вступ герцогств до складу Німецького союзу, що і спричинило війну між Пруссією і Данією, яка закінчилась 2 червня 1852 р. Під тиском європейських держав Пруссія була змушена визнати у герцогствах довоєнний стан. Був встановлений порядок спадковості для Данії та герцогств. Спадкоємцем престолу міг бути претендент Данії – Крістіан Глюксбурзький. Велика Британія, Франція, Росія Лондонським протоколом 1852 р. санкціонували владу Данії над герцогствами, а 13 листопада 1863 р. в Данії була прийнята конституція, за якою Шлезвіг відходив до Гольштейна і приєднувався до Датського королівства. Одночасно зі смертю Фредеріка VII Августенбурзького (15.11.1863) була припинена основна гілка датської королівської родини і на престол країни повинен був сісти Крістіан IX Глюксбурзький. Натомість герцогства Шлезвіг-Гольштейн визнавали своїм володарем Фредеріка VIII Августенбурзького. Все це і стало причиною нового міжнародного конфлікту. Німці, які проживали на території герцогств і, яких підтримували німецькі держави, відмовились підкоритись Данії. Члени Німецького союзу, а саме Австрія та Пруссія, наполягали на відміні листопадової конституції і в грудні 1863 р. разом із саксонськими та ганноверськими військами окупували Гольштейн і князівство Лауенбург (формально входило до Німецького союзу). Одночасно пруссько-австрійська коаліція розпочинає підготовку до війни з Данією. Щодо військової підготовки Пруссії, то ще у 1860 р. була проведена військова реформа. Згідно реформи скорочувався термін служби в ландвері з 14 до 9 років. Щорічно збільшувався призив до збройних сил з 40 до 60 тис. чол., з 2 до 4 років збільшувався термін служби у резерві. Тобто в результаті реформи зростала чисельність постійної армії та резерву. Для Бісмарка настали непрості часи. Він не міг контролювати військові дії в Гольштейні, тому 12 січня 1864 р. звернувся з проханням до генерала А. фон Роона слідкувати за військовими операціями. Крім того, Бісмарк мав подолати опозицію в парламенті, яка не бажала надавати кошти на війну. В своїй промові від 15 січня 1864 р. в ландтагу він заявив, що віддає перевагу законним фінансуванням, проте, якщо йому відмовлять, то він буде шукати фінанси в іншому місці. Крім того, він мав домогтися невторчання провідних країн Європи у війну. Ліберальний уряд Великої Британії прихильно ставився до Данії і не довіряв Бісмарку. Міністр закордонних справ Джон Прест вагався, прем'єр-міністр лорд Пальмерстон завіряв Данію, що можливо британці не залишать країну один на один з пруссько-австрійською коаліцією. Уряд Наполеона III обіцяв Пруссії нейтралітет, але за це наполягав на приєднанні до Франції території лівого берегу Рейну, проте Бісмарк в дуже делікатній формі спростував ці вимоги. Щодо Росії, то вона була на боці Пруссії. Крім того, суспільно-політична думка Європи була теж на боці суперників Данії. 16 січня 1864 р. уряди Австрії та Пруссії висунули, датському міністру закордонних справ фон Куааде, ноту про порушення Лондонської конвенції 1852 р. та вимогу скасувати листопадову конституцію. Данія ноту відхилила і тим самим спровокувала конфлікт. Що відбувалось у Пруссії? 25 січня 1864 р. король Пруссії Вільгельм I приймає рішення про розпуск непокірного парламенту, який відмовився затвердити бюджет на 1864 р. та займ у розмірі 12 млн талерів на війну з Данією. Стан німецьких збройних сил хвилював канцлера, незважаючи на те, що він був цивільною людиною і не міг значно впливати на театр військових дій. Проте його довірливі відносини з військовим міністром А. фон Рооном були єдиним надійним елементом в складному становищі канцлера. Військові дії розпочались 1 лютого 1864 р., коли пруссько-австрійські війська у кількості 60 тис. чол. при 158 гарматах під командуванням генерал-фельдмаршала Ф. фон Врангеля та принца Карла Перейшли кордон Шлезвіга. Датська армія генерал-лейтенанта Крістіана де Меца у кількості 38 тис. чол. при 277 гарматних стволів зайняла закріплені позиції біля р. Данневірк, але згодом змушена була відступити в Ютландію до укріплення Дюпелль. Через тиждень союзні війська вступили на територію Данії і 11 березня 1864 р. уряди Пруссії та Австрії заявили про невизнання Лондонської конвенції 1852 р. 18 квітня 1864 р.

прусска армія почала штурм фортифікацій Дюппеля і після шестигодинної битви головна оборона датської армії була захоплена. Данія запросила перемир'я. Перемога прусської армії при Дюппелі посилила вплив Пруссії серед німецьких князівств, а з цим і канцлера. 24 квітня 1864 р. розпочала роботу Лондонська конференція, на якій делегація Австрії та Пруссії виступили за особисту унію Шлезвіг-Гольштейна з Данією. Проте остання поставилася до цього негативно. Тоді делегати від Австрії та Пруссії запропонували інше рішення: повне відділення герцогств від Данії та створення єдиної держави на чолі з герцогом Фредеріком VIII Августенбурзьким. Король Пруссії Вільгельм I висунув вимогу про вступ герцогств до Митного союзу, будівництво каналу, підписання військово-морської конвенції, Рендсбург мав стати федеральною фортецею, а Кіль – прусською морською базою. За таких умов Фредерік VIII ставав номінальним керівником прусського військового округу. Землі спадкоємця престолу вже були зайняті пруськими військами. Там вводились пруські закони, грошова одиниця. Канцлер Пруссії добре розумів, що австрійський варіант щодо кандидатури Фредеріка VIII зазнав поразки. До того ж термін перемир'я спливав 24 червня 1864 р. і зрозуміло, що повинні були відбутися військові дії, що потребували значних фінансувань. Тому, з приводу фінансів, у Пруссії король скликав Коронну раду, на якій зі звітом виступив міністр фінансів барон К. фон Бодельшвінг, наголосивши, що витрати на війну становитимуть 17 млн талерів. Тоді Бісмарк пропонує без затверджень обох палат парламенту удатися до займу. Ця пропозиція була порушенням конституції 1850 р. До того ж ніхто із депутатів не мав бажання бути інвестором війни. Тому засідання Коронної ради було припинено. 1 серпня 1864 р. Данія запросила мир, який і був підписаний 30 жовтня 1864 р. у Відні. Над Шлезвігом, Гольштейном та Лауенбургом встановлювався, так званий, кондомініум (спільне управління) Пруссії та Австрії. Проте за Гольштейнською конвенцією 1865 р. Пруссія отримала право на керівництво Шлезвігом, а Австрія – Гольштейном. Невелике князівство Лауенбург залишалося у складі земель Гогенцоллернів, так як його придбав за власні кошти король Пруссії. Данія поступалася землями на південь до кордонів Ютландії, островами Північнофризійського архіпелагу в Північному морі і Альсеном – у Балтійському. За умовами миру всі витрати війни покладали на населення приєднаних територій. Данія зобов'язувалася повернути захоплені нею німецькі торгові судна, а австрійсько-прусска коаліція – вивести свої війська з частини Ютландії, що залишилася за Данією⁸. І, як пише у своїх мемуарах О. фон Бісмарк: «Вільгельм I зауважив, що Пруссія зайняла положення гідне її історії, обіцяє їй в подальшому щасливе і славне майбутнє»⁹. Після завершення війни Бісмарк чітко проводить курс на встановлення повного контролю над захопленими провінціями, тим самим доводячи право Пруссії на гегемонію в Німеччині. Зрозуміло, що такі дії незабаром могли спричинити загострення відносин Пруссії з Австрією, бо остання теж виношувала «великонімецьку» ідею – створення єдиної німецької імперії під зверхністю Габсбургів.

План Пруссії полягав у тому, щоб звернутися з проханням до Баварії, посприяти передачі Гольштейна герцогу Августенбурзькому. Цю ініціативу підтримали члени Німецького союзу. Тому 29 травня 1865 р. прусський король скликає Коронну раду, де заявляє, що анексію герцогств вимагає німецька нація. Усе це говорило про те, що «не можна заперечувати існування антагонізму між Пруссією та Австрією. Не можна стверджувати, що Пруссія підкорилася Австрії чи навпаки. Народи не бажать цього. Якщо протримається така ситуація, то можливо вибухне революція. Доведеться шукати інший шлях»¹⁰. Другорядною державою в німецькому союзі Пруссія бути не бажала, тому її канцлер 8 квітня 1866 р. підписує таємний договір з Італійським королівством, яке було запеклим ворогом Австрії. У разі перемоги, Пруссія повинна була отримати німецькі території Австрії, а Італія – Венецію. Дотримуючись угоди, Італія оголосила війну Австрії. На час війни прусська армія нараховувала 600 тис. чол. Міста Гамбург, Любек і Бремен могли виставити 300 тис. чол. при 40 гарматах. Італія – 270 тис. чол. і 380 гармат. Союзниками Пруссії були 17 північнонімецьких держав. 2 червня 1866 р. Вільгельм I призначив керівника генштабу Х. фон Мольтке командуючим пруськими військами та надав йому право видавати накази від імені короля. Так, вперше була порушена традиція заснована Фрідріхом Великим, керувати армією повинен був лише король. Більше того, на Х. фон Мольтке покладали керування усіма бойовими операціями під час війни та військовим будівництвом в мирні часи. Генеральний штаб перейшов на цілодобовий режим служби. Кожен командуючий отримав наказ вести журнал бойових дій від першого дня мобілізації.

Австрійська монархія в політичному, економічному та військовому плані не була готова до війни. Вона була ослаблена невдалими війнами 1848–1849, 1859 рр., не володіла значними військовими ресурсами. Країна розраховувала на перемогу, підтримку своїх сателітів: Баварії, Саксонії, Ганновера, Шаумбург-Ліппе, Гессен-Касселя, Гессен-Дармштадта і навіть, Ліхтейн-

штейна. Збройні сили Австрії нараховували 585 тис. чол. при 1526 гарматах. Пруссія – 630 тис. чол. при 148 гарматах. Австрія очікувала на затяжну війну, пасивні оборонні дії на перемогу. Проте, як показала війна 1866 р., можливості для цього у Дунайській монархії не було. За національним складом до монархії входили німці, угорці, чехи, словаки, югослави, італійці, трансільванці, румуни – представники різних вірувань. Цей факт негативно впливав як на формування збройних сил, так і на бойовий дух. В австрійській армії панувала недовіра до солдат інших національностей, тому мета війни Австрії не була для більшості вояків зрозумілою. За визначенням Бісмарка: «в австрійській армії є офіцери, але немає солдат». 10 червня Бісмарк запропонував німецьким державам, що входили до Німецького союзу, проект нової федеральної конституції, яка не розповсюджувалась на Австрію. Крім того, він запропонував розпустити німецький союз. Конфлікт між Пруссією та Австрією зростав. Бісмарк добре розуміє, що без допомоги європейських держав йому не вдасться створити єдину німецьку імперію. Тому, наступними кроками Пруссії – договір про нейтралітет з Францією. Однак, найбільше його хвилювало те, що в парламенті ліберали вороже поставилися до державних витрат на війну. Саме до цих подій відноситься крилата фраза канцлера, що «великі питання історії вирішуються не промовами, не більшістю, а залізом і кров'ю. Не на лібералізм Пруссії дивиться Німеччина, а на її силу». З небувалою активністю канцлер проводить мілітаризацію і в якості гасла для здійснення своїх планів, використовує заклик до національної єдності. І саме в цей час він знаходить кошти для війни. Їх надав президент акціонерного товариства залізниць барон Д. фон Оппенгейм у розмірі 28822500 талерів. 14 червня прусський представник у Франкфурті оголошує союзню конституцію не дійсною. 15 червня прусські представники в Ганновері, Дрездені та Гессен-Касселі оголошують про підтримку Пруссії. Так як Австрія в односторонньому порядку порушила конвенцію Бад-Гаштейн, Пруссія має право на володіння Шлезвігом-Гольштейном. 15 червня 1866 р. починається війна між Пруссією та Австрією, яка отримала назву «семитижневої». Союзниками Пруссії в цій війні були Італія та 17 дрібних північнонімецьких держав. Австрію підтримували переважно південні та центральні німецькі держави: Баварія, Баден, Ганновер, Вюртемберг, Саксонія та ін. Вирішальна битва війни відбулася 3 липня 1866 р. біля м. Кеніггрец (інша назва Садова) верхів'я Ельби під час якої Австрія отримала поразку. 26 липня 1866 р. Пруссія та Австрія підписали в Нікользбурзі прелімінарний мир на умовах, що Австрія повністю виходить із асоціації німецьких держав, визнає формування федерації північнонімецьких держав – Північнонімецького союзу¹¹, який був створений 10 серпня 1866 р. у складі 22 держав і був кроком на шляху національного єднання під зверхністю Пруссії. Держави півдня Німеччини отримали право незалежності та створили окрему конфедерацію. Відносини між північними та південними німецькими державами будувалися на основі взаємної домовленості. Австрія визнавала територіальні зміни в північних німецьких землях, поступалася Пруссії своїм правом на Гольштейн, сплачувала контрибуцію у розмірі 20 млн талерів та поступалася Італії Венецією. Офіційний договір, який встановлював мир, був підписаний у Празі 23 серпня 1866 р. Згідно з ним королівство Ганновер було Пруссією анексовано і стало її провінцією (20 вересня 1866 р.). У 1867 р. на Ганновер розповсюджувалася прусська конституція, а у 1884–1885 рр. прусська земельна реформа. Така ж доля спіткала Гассен-Кассель, герцогство Нассау, вільне місто Франкфурт-на-Майні. До Північнонімецького союзу ввійшли держави: Ольденбург, Мекленбург-Шверін, Ліппе, Брауншвейг, Гессен-Дармштадт, Вальдек, Заксен-Ангальт, ганзейські міста Гамбург і Любек. 21 жовтня 1866 р. до нової федерації приєдналася Саксонія. Одночасно Бісмарк намагався налагодити відносини з Баварією, Гессен-Дармштадтом, Вюртембергом, бо, як писав він у своїх мемуарах, «єдність Німеччини повинна відбутися без інших втручань, своїми власними національними силами»¹². Щодо нейтралітету Франції у війні, то вона вимагала від Пруссії території на заході Німеччини, Саарбрюккен, Люксембург, баварський Пфальц. В принципі Бісмарк погодився на ці умови, але проти них був Вільгельм I. Така складна ситуація вказувала на можливість нової війни. І лише наполегливість прусських дипломатів змусила згасити конфлікт і що характерно, що перехід західних німецьких областей до Франції так і не відбувся. З політичної точки зору Австрія вже не була впливовою державою Європи. Відцентрові сили всередині монархії та національні рухи в Угорщині сприяли створенню дуалістичної Австро-Угорської імперії (1867) на чолі з Францом Йосипом Габсбургом (1848–1916), який 21 червня 1867 р. коронувався королем Угорщини.

Після війни 1866 р. король Пруссії не забув віддячити свого канцлера. Його нагородили орденом Чорного Орла, дарували титул графа, присвоїли чин генерал-лейтенанта і від парламенту – грошова нагорода. Тепер для Пруссії настав час приєднання південних німецьких земель до Північного союзу. Це було не просто здійснити, але Бісмарк знав як. Він усвідом-

лював, що інструментом майбутнього возз'єднання знову повинна стати війна, бо на цей раз здійснити свої плани, йому заважала Франція. Імперія Наполеона III мала чималу вагу та силу в європейській політиці, тому Бісмарку непросто було знехтувати її думкою. Окрім того, не варто забувати й те, що Франції було б набагато спокійніше мати слабкого сусіда, а не сильну Німеччину. Однак Наполеон III не врахував головного. Після створення Північнонімецького союзу німці відчували себе нацією і вже одне це зумовило результат війни.

В лютому 1867 р. керівники військових та дипломатичних установ Баварії, Бадена, Вюртемберга, Гессен-Дармштадта зібрались в Штутгарті на конференцію і на якій офіційно заявили про вступ до Північнонімецького союзу. Канцлер був дуже задоволений рішенням південних німецьких земель і тому був впевнений у перемозі над Францією. Щодо союзу Франції та Італії – вважав його нестабільним, проте Бісмарк дуже ризикував. Події розгорталися надто швидко, але не в Німеччині, Франції, а на Піренеях.

У вересні 1868 р. рішеннями національного плебісциту в Іспанії королева Ізабелла II втратила престол. У червні 1870 р. вона офіційно зріклася королівського титулу, виїхала до Франції, де і померла у 1904 р. Перед Іспанією виникло питання престолонаслідування. В історії цієї країни період з 1868–1873 рр. називають часом «встановлення демократичної монархії», періодом тісно пов'язаним з кризою династії Бурбонів. Серед іспанських генералів був амбіційний президент ради міністрів – маршал Хуан Прім. В жовтні 1868 р. він звернувся до членів ради міністрів з проханням знайти кандидатуру на заміну королеві. Агенти іспанського уряду довгий час безуспішно намагалися підібрати кандидата на престол в королівських родинах Іспанії, Португалії, Франції. І, нарешті, навесні 1869 р. генерали ради міністрів Іспанії зробили свій вибір, зупинившись на кандидатурі Леопольда фон Гогенцоллерн-Зігмарінгена, представника католицької південнонімецької гілки пруського королівського роду. Його батько був сином князя Карла Антона Гогенцоллерна (1785–1853) і Марії Антуанетти (1793–1847), доньки принца А. Мюрата. Його мати – княгиня Жозефіна була донькою величного герцога Карла – Людвіга-Фрідріха Баденського і Стефанії (віконтеси Богарне), названим батьком якої був Наполеон I. Ще в грудні 1868 р. Бісмарк відправив до Мадрида князя В. Путбуса та полковника Г. фон Штранца для оцінки політичної ситуації в Іспанії. 8 травня граф В. Бенедетті звернувся до Бісмарка з проханням підтвердити чи спростувати чутки щодо кандидатури Леопольда фон Гогенцоллерн-Зігмарінгена. Бісмарк підтвердив правдивість чуток. Проте батько князя Леопольда – Карл-Антон – голова гілки Гогенцоллерн-Зігмарінгенів не підтримав кандидатуру сина, бо вважав, що поява Гогенцоллернів в Іспанії викличе серед європейців обурення. Але саме це і потрібно було Бісмарку. Конфлікт з Францією міг привезти до війни і головне – завершити об'єднання нації. Бісмарк знав, що південнонімецькі держави на цьому шляху будуть чинити значний супротив. Чи дійсно Бісмарк хотів війни? На це питання відповісти непросто. І все-таки, існувала серйозна перешкода війни – князь Леопольд не хотів піддаватися ризику. В той час в Іспанії відбувалися повстання проти правлячої хунти. Революційні виступи носили відкрито республіканський характер, тому пропозиція вступити на іспанський престол Леопольдом була відхилена. Проте його батько Карл-Антон Гогенцоллерн завіряв іспанців, що до цієї теми можна буде згодом повернутися, якщо буде підтримка з боку імператора Наполеона III та короля Пруссії Вільгельма I.

На поч. 1870 р. здавалося в Іспанії запанував порядок, спокій. 24 лютого 1870 р. в резиденцію Карла-Антон Гогенцоллерна в Дюссельдорф прибув представник іспанської хунти доктор Салазар та запропонував князю Леопольду іспанський престол. Одночасно з цим іспанська влада офіційно повідомила короля Пруссії, Бісмарка, про бажання запропонувати корону одному із Гогенцоллернів. Ніхто не мав наміру обговорювати це питання з імператором Наполеоном III.

9 березня 1870 р. Бісмарк звертається з меморандумом до Вільгельма I, наполягаючи на тому, що в інтересах Німеччини представник династії Гогенцоллернів повинен зайняти іспанський престол, проте король Вільгельм I був непохитним, бо вважав престол Іспанії нестабільним. 15 березня Бісмарк робить ще одну спробу вплинути на позитивне рішення короля. «Політично я ставився до цього питання досить байдуже» – пише Бісмарк. Бажання Карла-Антон вирішити його мирним шляхом в бажаному напрямку досить сильне. Я не бачу перешкод, щоб ним нехтувати»¹⁴. 20 квітня 1870 р. Князь Карл-Антон та принц Леопольд надсилають повідомлення до Мадрида в якому наголошують, що не зацікавлені в іспанській пропозиції. Депутати кортесів наполегливо чекають заяви регента про долю іспанської корони. І, нарешті, князь Леопольд відправляє до Мадрида телеграму про свою згоду прийняти корону Іспанії, а 20 червня міністр закордонних справ Франції герцог А. де Грамонт оголошує в законодавчому корпусі про

те, що погодження Гогенцоллернів на іспанський престол може привести до порушення рівноваги в Європі не на користь Франції і тим самим наносить шкоду честі і гідності, інтересам країни¹⁵. Міністр дав зрозуміти, що Франція може вважати це порушення як причину для війни.

12 листопада 1870 р. Бісмарк відправляється до м. Емс, де там в цей час на відпочинку перебував король Вільгельм I і веде розмову про скликання рейхстагу Північнонімецького союзу. Повернувшись, до столиці, він дізнається, що князь Леопольд знову зняв свою кандидатуру. І перше, що прийшло Бісмарку на думку, піти у відставку, бо «Пруссія зазнала приниження більше, ніж при Ольмюці»¹⁶. Тому він негайно скликає нараду, запросивши генералів А. Роона, Г. Мольтке та міністра внутрішніх справ Ф. Ейленбурга. Разом вони приймають рішення про підготовку до війни з Францією. Бісмарк намагається довести європейцям, що Пруссія негативно ставиться до війни, бо вона суперечить релігійним переконанням німців, які проявляють здоровий глузд до іспанських проблем. І якби міністр закордонних справ Франції герцог А. де Грамонт задовольнився перемогою французької дипломатії над інтригами О. фон Бісмарка, то війни можна було б уникнути. Проте він дав розпорядження послу Вінсенту Бенедетті, який у цей час перебував у Бад-Емсі, отримати запевнення від короля Пруссії, що він не погоджується з кандидатурою принца Леопольда на іспанський престол. Вільгельм I був дуже незадоволений, бо французи зайшли надто далеко, намагаючись династію зв'язати обіцянками. Тому Вільгельм I увічливо, але твердо відмовився давати які-небудь гарантії. Незабаром посол В. Бенедетті знову намагається отримати аудієнцію Вільгельма I, наполягаючи на гарантії, що король не дасть згоди на вступ князя Леопольда на іспанський престол. Проте, посла повідомили, що королю Пруссії немає чого сказати. Згодом з Емса була відправлена телеграма в резиденцію канцлера Бісмарка, де в цей час перебували військовий міністр та начальник генштабу. В телеграмі містився зміст переговорів, про які мала суспільству повідомити преса. Приводом до війни з Францією стала відома «Емська депеша». «Спочатку вона звучала сигналом до відступу, – як зазначав О. фон Бісмарк, – тепер фанфарою, яка відповідає на виклик»¹⁷. Зміст тексту, відредагований Бісмарком, говорив про зухвалу поведінку посла В. Бенедетті до короля Пруссії. 14 липня 1870 р. був опублікований текст депеші, який мав ефект розірваної бомби. Наполеон III прийняв на віру її сфальсифікований зміст. Вона подіяла на імператора «як червона ганчірна на галльського бика». 15 липня французький парламент приймає рішення про виділення коштів на військові потреби. 19 липня 1870 р. спеціально уповноважений в Берліні посол передає прусському міністру закордонних справ заяву про оголошення війни. Канцлеру Пруссії вдалося створити в Європі думку про «напад на бідну, маленьку, поступливу Пруссію». Задовго до У. Черчилля, О. фон Бісмарк вивчив знамениту формулу: «Війна досить серйозна справа, щоб довіряти її військовим», бо намагався, щоб військові завершили почату ним роботу¹⁸.

Німецька спільнота сприйняла зміст «Емської депеші» як національну справу, що стосувалася усіх німців. Баден, Вюртемберг, Баварія почали проводити мобілізацію і на кінець липня їхня 384-тисячна армія зосередилася на кордоні Франції. В Пруссії відбувалася ціла революція в управлінні збройних сил. Очолив ці зміни Г. Мольтке. Він керував військовими операціями, нецентралізованими наказами, а окремими директивами командуючих армій, які діяли самостійно, у відповідності до ситуації. Пруські війська мали намір захопити Ельзас і Лотарингію. Перший церемоніальний постріл з гармати зробив 1 серпня 1870 р. син Наполеона III під крики юрби: «На Берлін!». Після цього німці одним потужним ударом прорвали кордон і оточили французів під Мецом. Пруська армія була кращою в Європі. Це стосувалося і генерального штабу, рівня підготовки особового складу. Крупнівські гармати були точними, далекобійними, швидкострільними. На початку війни французи сфабрикували карну справу проти колишнього військового агента в Пруссії, полковника Стоффеля (ельзаського походження). Його звинуватили у навмисному замовчуванні сильних сторін прусської армії. Проте його адвокати спростували це і довели, що Стоффель об'єктивно інформував французьке військове міністерство про ситуацію в Пруссії, але на це ніхто не звертав уваги.

1 вересня відбулася битва під Седаном. Оточені з усіх боків пруськими військами, які розстрілювали французів на відстані протягнутої руки, французькі війська кілька годин опиралися сталевим гарматам Круппа, а потім капітулювали. Імператора Наполеона III було взято в полон. Він зрікся престолу, перебував до кінця війни в палаці Вільгельмское біля м. Кассель. Повернутися до Франції йому не судилося. Останні роки життя він провів у палаці Чіслхерст поблизу Лондона і після невдалої операції у 1873 р. помер. Його син, принц Наполеон Ежен Луї служив офіцером британської армії і загинув у війні із зулусами у 1879 р. Імператриця Євгенія померла 1920 р.

4 вересня 1870 р. в Парижі було проголошено III республіку (1870–1940). Тимчасовий уряд повинен був управляти Францією до скликання Установчих зборів. 19 вересня німецькі війська повністю блокували Париж. 23 січня 1871 р. міністр закордонних справ Франції Жюль Фавр підписав перемир'я з Вільгельмом I, а 10 травня 1871 р. – мир. Франція зобов'язувалася сплатити Німеччині впродовж трьох років контрибуцію в розмірі 5 млрд. франків. Ельзас та більша частина Лотарингії відходили до Німеччини.

Що ж відбувалося в самій Німеччині? Перемовини про об'єднання південних німецьких держав з Північнонімецьким союзом Бісмарк розпочав з вересня 1870 р., коли війна з Францією ще продовжувалася. Мова йшла про вступ до Союзу чотирьох держав: королівств Баварії, Вюртемберга; великих герцогств Баден, Гессен-Дармштадт. Що стосується Бадена, то він намагався вступити раніше. 2 вересня 1870 р. уряд Бадена звернувся до Союзу з меморандумом про вступ до нього. З боку Вюртемберга принципових заперечень не було, але й не було ентузіазму до вступу. Недостатнього бажання до об'єднання із Союзом було і у Баварії. Проте, вступивши у війну проти Франції, німецькі держави боролися за німецькі ідеї. Тактика Бісмарка полягала у використанні протиріч всередині південнонімецьких держав і окремого їх залучення до Союзу. Канцлер намагався знайти спільну мову з лібералами півдня Німеччини, які в принципі не були проти об'єднання, але не бажали втратити незалежність, підпорядковуючись Пруссії. Особливо важливо було залучити до Союзу католицьку Баварію, яка не бажала вступу до Союзу, спираючись на історичні традиції. Без Баварії не було б об'єднаної німецької нації. В Союзі Баварія хотіла отримати місце віце-голови Союзу поряд з головою Пруссії, а також право самостійно укладати угоди. Щодо Бадена, то канцлер умовив володаря цієї держави подати офіційну заяву про вступ до Союзу. І ця акція мала право на продовження. Зі сторони Бісмарка були зроблені деякі поступки щодо Вюртемберга, Гессена, що сприяло укладанню 15 листопада 1870 р. договору з Гессеном, Баденом; 24 листопада – з Баварією; 26 листопада – Вюртембергом. Бісмарк розумів важливість та необхідність входження цих держав до Союзу. Він постійно думав над тим, яким мало бути об'єднання нації? Хто мав стати на чолі такого об'єднання? Він мріяв, щоб державець Союзу був захисником інтересів нації, її надійним оборонцем. Крім того, виникало багато дискусій серед німців з приводу питання про імперський титул. Король Пруссії наполягав на титулі імператора Німеччини, бо титул німецький імператор, як вважав він, принижує його гідність, бо прирівнює його до володарів німецьких земель. До того ж, виникло питання, хто ж з-поміж герцогів повинен запропонувати королю Пруссії корону. Погляд Бісмарка впав на короля Баварії – Людвіга II. І, як згадує канцлер у своїх мемуарах, що через баварського обер-штагмейстера графа Ф. Гольштейна був надісланий лист Людвігу II з проханням запропонувати корону Вільгельму I. О. фон Бісмарк добре знав фінансові проблеми Людвіга II, тому із «вельфського фонду» на адресу баварського володаря було відправлено 100 тис. талерів. Людвіг II не забарився і дав свою згоду. Однак Вільгельм I висуває ще одну вимогу: щоб усі німецькі володарі ухвалили рішення про передачу імперської корони саме йому. Депутати рейхстагу, ознайомившись з вимогами Вільгельма I, включили в текст конституції слова: «імперія та німецький імператор».

14 грудня 1870 р. Рейхстаг Північнонімецького союзу звернувся до короля Пруссії з петицією прийняти імперську корону, тим самим завершити об'єднання нації. Сепаратисти південнонімецьких королівств намагалися саботувати створення нового Рейха, проте вже 17 грудня збори князів південних земель направили вітальну телеграму Вільгельму I з прийняттям ним імперської корони та проголошенням німецьким імператором.

Церемонія проголошення єдиної німецької імперії була призначена на 18 січня 1871 р. Цю дату обрали не випадково. В цей день в 1701 р. династія Гогенцоллернів обрала королівський статус. Курфюрст Фрідріх III Бранденбурзький став Фрідріхом I – королем Пруссії. Так демонструвалася зверхність Пруссії в німецькій імперії. Імперія утворилася як федеративна держава у складі 22 монархій і 3 вільних міст: Любек, Гамбург, Бремен. Це був союз монархій, які зберігали повну внутрішню адміністративну самостійність. 16 квітня 1871 р. Рейхстаг прийняв нову конституцію. Законодавча влада в державі належала Союзній раді (бундесрату) та парламенту (рейхстагу). До бундесрату входили представники усіх німецьких земель, призначувані їхніми урядами. Із 58 місць бундесрату 17 належало Пруссії. Рейхсрат складався із 397 депутатів, які обиралися кожні 3 роки на основі загального, прямого виборчого права для чоловіків у віці з 25 років. Союзна рада та рейхстаг затверджували бюджет і закони, проте не мали законодавчої ініціативи. За конституцією імператором Німеччини міг бути лише король Пруссії. Він був верховним командувачем збройних сил і представляв країну на міжнародній арені, був головою Союзної ради, мав право затверджувати чи відхиляти законопроекти, скликати та розпускати

парламент. Першим кайзером Другого Рейху став Вільгельм I (1871–1888), рейхсканцлером та главою уряду Пруссії – Отто фон Бісмарк (1871–1890).

Головну справу свого життя – єдність нації Бісмарк успішно здійснив шляхом династичних війн, як казали «залізом та кров'ю». Німці його обожнювали, імперський двір визнавав як геніального лідера нації. Рейхсканцлер добре усвідомлював свої наступні чергові завдання, своє призначення в загальнонаціональному житті: стабільність держави, міжнародний авторитет, панування закону та порядку.

¹ Weber M. Parlament und Regierung im neuegeordneten Deutschland/ M. Weber // Zur politischen Kritik des Beamtentums und Parteiwesens. – Tübingen, 1988. – S. 310–320.

² Чубинский В. В. Бисмарк. Политическая биография. – М., 1988. – С. 405.

³ Schweinitz Z. Briefwechsel des Botschafters von Schweinitz. – Berlin, 1928. – S. 55.

⁴ Spitzemberg H. Das Tagebuch der Baronin Spitzemberg // Aufzeichnungen aus der Hofgesellschaft, ed. Rudolf Vierhaus. – Göttingen, 1961. – S. 238.

⁵ Bamberger Z. Bismarcks grosses Spiel: Die geheimen Tagebüchen Z. Bambergers, ed. Dr. E. Feder. – Frankfurt am Main, 1932. – S. 298.

⁶ Engelberg E. Das Reiche in der Mitte Europas. – Berlin, 1990. – S. 456.

⁷ Brunck H. Bismarck und das preussische Staatsministerium 1862–1890. – Berlin, 2004. – S. 143.

⁸ Bismarck O. Gedanken und Erinnerungen. – München: Herbin Verlagsbuchhandlung, 2007. – S. 277–297.

⁹ Ibid. – S. 293.

¹⁰ Мемуары князя Гогенлоэ / под ред. В. Фриче. – М., 1907. – С. 14.

¹¹ Bismarck O. Gedanken... S. 314.

¹² Ibid. – S. 324.

¹³ Мемуары князя Гогенлоэ... С. 125.

¹⁴ Bismarck O. Gedanken... S. 336–337.

¹⁵ Ibid. – S. 339.

¹⁶ Ibid. – S. 340.

¹⁷ Ibid. – S. 444.

¹⁸ Такман Б. Первый блицкриг. Август 1914 года. – М., 1999. – С. 545.

¹⁹ Bismarck O. Gedanken... S. 362–364.

В статье исследуются истоки, эволюция и особенности создания Германской империи. Особое внимание уделено исторической личности XIX в. – Отто фон Бисмарка. Его талант государственного деятеля и политика вызывает значительный интерес у историков, политологов, внимание многих ученых.

В статье рассматривается динамика развития процесса объединения Германии. Проанализирован приоритет такого объединения, которое было осуществлено в результате династических войн Пруссии с Данией, Австрией, Францией. Германская империя стала одной из ведущих стран Европы.

Ключевые слова: династические войны, «железом и кровью», империя, международные отношения.

The article analyzes background, evolution and features of the process of creation of the united German Empire. Special attention is paid to historical personality of the XIX century – Otto von Bismarck. His personality, talent of the statesman and politician arise great interest among historians, politicians, attract attention of variety of scientists.

The article discovers dynamic of development of the process of creation of the united German empire. Priority of such unification, that was a result of dynastic wars between Prussia and Denmark, Austria, France, is detailed. Germany had become one of the leading countries in Europe.

Keywords: dynasty wars, «with iron and blood», empire, international relations.